

КАНДАЙ ХУКУМАТ ТАШКИЛ ЭТИШ ХАКИДАГИ МАСАЛА

Туркистон жадидлари орасида февг.аль инкилобигача куйидаги бирлашмалар бор эди: Укитувчилар жамияти; харбий хизматчилар жамияти; «Турон» номидаги санъат жамияти ва бошка «гап» номи билан юритилган жамиятлар. Улар хакида олдинги ўз хотираларимда айтганман. Уларнинг бирортаси хам сиёсий киёфага эга бўлмаган. Февраль инкилобидан кейин бу бирлашмалар ишчи ва аскар депутатлари шўросига хатто ўз вакилларини юбора олмадилар. Булар хакида хам олдин ёзган эдим. Жадидларнинг бу гурухи сиёсий ва маданий жихатдан коллок бўлганлиги учун хам феврал инкилобигача Туркистонда мухтор бошқарув масаласини кўтариб чика олмаган эди. Бу тўғрида улар ўйлаган хам эмас. Уларнинг бутун умиди Россиядаги инкилоб жараёнида махаллий аҳолини миллий, диний чеклаш ва жабрланишдан озод қилиш, уларнинг ҳақ-хуқуқларини овруполиклар билан тенглаштириш, хилма-хил мактаб ва матбуот ишлари хамда турли-туман жамиятлар ташкил этишга кенг имконият яратиб беришга қаратилган эди.

У (жадид)ларнинг энг яхши кўрган шиори: Озодлик, Тенглик ва Адолат бўлган. Феврал инкилобидан кейин жадидлар ўрислар билан биргаликда бир канча сиёсий масалада йигилиш ва курултойлар ўтказишади. Бундан ташқари, улар Кавказ ва Татаристондан келган зиёлилар билан туркистонликларга маданий ёрдам бериш масаласида бир неча марта суҳбатлар ташкил қилади. Шу жараёнда махаллий зиёлилар миллий мухторият, махаллий мухторият, федератив ва демократик жумҳурият ва бошка мухториятлар хакида баҳс юрита бошлайди.

Нихоят, бу масала Туркистон мусулмонлари курултойида муҳокама қилинади [46]. Эсимда бор, узок муҳокама ва тортишувлардан кейин делегатлар демократик федератив жумҳурият учун қўл кўтаради. Шуни хам айтиш керакки, муҳокамада катнашганларнинг кўпчилиги, шу жумладан, менинг ўзим хам жумҳурият билан мухторият ўртасидаги фарқни тушунмаган эдик [47]. Феврал инкилобининг охириларигача махаллий зиёлилар шу курултой қарори ечимини талаб қилади. Агар махаллий зиёлиларнинг бу талаби таъсис мажлиси томонидан қоникарли хал қилинадиган бўлса, улар жумҳуриятни бошқариш усулини танлаш хакидаги масалада овруполик социалистлар ёрдамига умид қилар эди. Улар (овруполик социалистлар — С.Х)нинг ёрдами махаллий зиёлилар қармоғида катта маданий қуч бўлмагани учун хам зарур эди. Бошка ёрдам сўраб турк ва татарларга мурожаат қилиш хакида хам фикрлар бор эди. Инкилоб бошларида махаллийларнинг ўзаро муносабати социалистлар билан унча яқин бўлмаган, қачонки уламолар галабага эришганидан кейин уларнинг алоқаси сезиларли даражада ўзгаради. Октябр инкилобидан кейин аҳвол бирдан ўзгариб кетди, социалистлар (меньшевиклар) инкилобининг бошида махаллий аҳолидан шахар шўросига делегат юборишга қарши эди. Энди эса, Туркистон мухторияти фойдасига ташвиқотни бошлаб юборди. Бу пайтда Марказий ижроия кўмитаси Кўконда курултой чақиради.

Курултой вақтида мен ўзим шунинг гувоҳи бўлдим-ки, бир неча меньшевиклар Чўкаев, Хўжаев, Тинишпаевга Лениннинг Шарқ халқларига, улар ўз ҳукуматини бошқаришни қўлларига олиш хакида ёзма равишда юборган мурожаатини кўрсатиб, мана Ленин хам

мухторият эълон килинишига карши эмас, шунинг учун бу курултойда мухторият эълон килинишига хамма куч сарфланиши зарур деб айтади. Натижада курултой мухторият эълон килади. Шахсан мен бунга карши эдим... [49] Менинг фикримча, мухториятнинг эълон килиниши бевакт бўлди. Мен меньшевиклар бу мухторият жараёнида махаллий аҳолидан курол сифатида большевикларга карши фойдаланиб, ҳукумат юкори лавозимларини эгаллашга харакат килади деб ўйлаган эдим. Хакикатдан хам шундай бўлди. Бу мухторият кўпгина конли воқеаларга сабаб бўлди. Мухторият туфайли Тошкентда декабр намоиши бўлиб, у бир неча кишининг курбон бўлиши билан тугади. Бу ерда мен Эски шахар аҳолисини Янги шахарга ўтказмасликка харакат килдим. Аммо Шайхонтохурдан Ўрдагача чўзилган намоиш раҳбари Низомиддин Хўжаевни кўндиришнинг иложи бўлмади... Мухториятнинг фаолияти ва дастури Сизга маълум. Шунинг учун мен уни колдириб, яна («Иттиходи тараккийпарвар») ташкилотига тўхталмокчиман. Бирок, ундан олдин большевикларнинг мухторият муваккат ҳукуматини буржуазия ва меньшевиклар ҳукумати деб баҳолашига кўшила олмаслигимни хам яширмай айтиб кўймокчиман. Негаки, бунинг учун жуда кўп факторлар бор. «Иттиходи тараккийпарвар» ташкилоти ўз олдида асосий мақсад килиб Туркистон аҳолисини жаҳолат ва кулликдан кутқаришни кўйган бўлса-да, у кандай ҳукумат тузиш ва уни кандай усулда бошқариш масаласи билан шугулланмаган. Унинг дастури хам, хатто лойихаси хам йўқ эди. Улар (тараккийпарвар) хамма кучни эски турмуш иллатларига карши курашиш ва мактабларни яхшилаш ва кўпайтиришга каратади.

Раис Зиябекнинг муҳим масалаларни хал килиш учун ташкилот раҳбарлари кенгашини чакириш одати бор эди. Боку турклар томонидан ишгол килингандан кейин Зиябек мени, Саъдуллахўжа ва бошка бир неча кишиларни чакириб, Туркия кўшини Туркистон остонасида турибди, Озарбойжон Туркияга кўшилди, тез Орада турк кўшини Туркистонга кириши кутилмокда, Туркистон Туркияга кўшилади, шу муносабат билан ташкилот номидан қарор килишимиз керак, деб айтди.

Бу вақтда махаллий халқ орасида пантуркистик кайфият шу даражада кучли ривожланган эди. Зиябек куйидаги қарорни қабул килишни таклиф этади: «Иттиходи тараккий» ташкилоти Туркистоннинг Туркияга кўшилишига каршилик билдирмайди. Қарор ушбу кўшимча билан қабул килинади: «Мабода Туркистонни турк кўшини эгаллаб олса». Бу қарор қабул килинганидан 3—4 ой ўтгач, турк кўшини чекинади.

Озарбойжонда муссоватчилар ҳукумати тузилади ва туркистонликлар турклар хақидаги ўз орзуларини унутади. Энди Англия томонидан хавф пайдо бўлади. «Иттиходи тараккий» ташкилоти большевиклар билан биргаликда унга карши тарғибот олиб боради ва (куйидаги) шиорни олға сурадилар: «Курашамиз, кон тўкамиз, аммо Англия кармогига илинмаймиз ва унга ўз Ватанимизни бериб кўймаймиз!..»

Турклар Бокудан кетганидан кейин уларни ҳеч ким эсламайди. Шундан сўнг «Иттиходи тараккий» ўз олдида шўро ҳукумати яратиб берган куйидаги имтиёз ва ёрдамдан фойдаланиш мақсадини кўзлайди:

- а) ўқув юртлари сонини кўпайтириш;
- б) мактаблар қошида катталар учун саводсизликни тугатиш курслари очиш хамда тўғарак ва жамиятлар ташкил этиш.
- в) мазкур шўро ҳукумати мухториятини мустахамлаш.
- г) шўро ҳукумати ағдарилган тақдирда Туркистон мухториятини сақлаб қолиш мақсадида тараккийпарварларнинг янги кучини тайёрлаш.

Шўро ҳукумати яшаб қолишига ишонч пайдо бўлганидан кейин тараккийпарвар

ташкилоти таркатиб юбо-рилади, унинг баъзи бир аъзолари коммунистик фиркага кириб мухториятни мустахкамлаш ва (шўро) аппаратларини махаллийлаштириш бўйича асосий ишни давом эттиради.

Качонки, марказдан Кобозев келиб, рахбарлик кила бошлагач, бу гоё янада кучаяди, шу билан бирга Москва ёрдам беришига умид пайдо бўлади. Бунга (миллийлаштиришга) каршилиқ кўрсатганларга мустамлакачи деб каралади.

Бу мустамлакачилар курултой ва конференциялар ёрдамида галаба козонишга ўтдилар. Москвага йўл очилганидан кейин (50) улар тўғрисида марказга шикоят қилиш ва у ердан ёрдам олиш йўли билан Туркистонда тўла ҳуқуқли мухторият бошқарувини ўрнатиш мумкинлигига ишонч пайдо бўлади. Бу ишонч VIII курултой [51] дан кейин янада кучаяди.

Чунки, Марказий ижроия кўмити, ўлка комиссариати ва бошқа баъзи бир комиссариатларда рахбарлар махаллий ходимлардан тайинлана бошлайди. Бу тадбирлар махаллийларнинг талабларини энг кўп даражада қондиради деб айтса бўлар эди. Бу талаблар расмийлаштирилмаган бўлса ҳам, Москва билан қисман ёки бевосита боғланмаган комиссариатлари, масалан, харбий комиссариат, молия комиссариати, чет эл ишлари комиссариати мустақиллигини билдирар эди...

Гапнинг қисқаси, ўша вақтларда махаллий ходимлар ҳам, «Тараккийпарвар» аъзолари ҳам марказнинг миллий, синфий ва фиркавий сиёсати ҳақида аниқ тасаввурга эга эмас эди...

1930 йил 12 июнь

Бизларнинг синфий дунёқарашимиз негизида синфларни инкор этиш ётади. Бизлар синфларни билмас эдик, агар йирик буржуазия деб ҳисоблаётган катта ер эгалари ва савдогарларнинг жуда озгина гуруҳи ҳисобга олинмаса, бизларнинг кўз ўнгимизда ҳамма тенг эди. Буржуазия тўғрисида гапирганда бизлар йирик савдогар ва катта ер эгаларинигина назарда тутар эдик. Бизлар шўро ҳуқуқатининг мана шуларга эмас, балки майда ва ўрта ҳол буржуазияга нисбатан олиб борган тадбирларига қарши бўлдик.

Бинобарин, бизлар асосан майда буржуазия манфаатларини ҳимоя қилдик: мана шундан бизларнинг октябр инқилобидан кейин мамлакат сиёсий ҳаётида тутган ролимиз, шўро ҳуқуқати, йўқсил диктатурасига қарши олиб борган қурашимиз тушунарли бўлса керак.

Бизларнинг мустақиллик ҳақидаги шиоримиз, аввал буржуа-демократик Туркистонни, ундан сўнг эса Ўзбекистонни ташкил этиш, ҳокимиятни майда ва ўрта буржуазия кўлига бериш тўғрисида ҳаракатимиз ана шундан келиб чиқади. Пантуркистик интилишлар ҳам ўз ўрнига эга эди. Бизнингча, буларнинг оммавий кўриниши Ўрта Осиёдаги туркий халқларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган тил яратишдан иборат бўлиши керак эди.

Бизлар шу умумий тил орқали бу халқларнинг бирлигини осонгина мустахкамлаймиз деб ўйлаганмиз. Бизларнинг пантуркизм Ўрта Осиё доирасидан четга чиқмас эди, чунки бизлар уни бугунги куннинг оммавий вазифаси деб тушунганмиз. Пантуркизм гоёсини бутун туркий халқларга нисбатан амалга оширишга («Буюк Турон» гоёсига) бизлар ишонмас эдик. Фақат турк харбий асирлари келиб ишлай бошлаган пайтда бизларда бу интилиш бироз жонланди.

Ўзбек ва козок қишлоқ тилларида ўхшашлик борлигини ҳисобга олиб, улар асосида умумий тил яратмоқчи бўлган эдик. Мана шу умумий тил асосида умумий адабиёт

яратишни ҳам ўйлаган эдик.

Бизнинг пантуркизмнинг туб сиёсий мазмуни шундан иборат эдики, асосий мақсад бўлган мустақилликка бутун Ўрта Осиё халқларининг ягона ҳаракати билан тезроқ эришиш мумкин деб ўйлагандик...

«Чигатой гурунги»га бирлашиб Фитратга эргашган ёшлар янги ўзбек адабий тилига асос қилиб Навоий, Чигатой турклари тилини олди, эски атамалар (арабизм ва форсизм аралашмаси) барча туркий тиллардан, ҳатто ўлик Чигатой тилидан олинган янги атамалар билан алмаштирилди. Мана шулар асосида ва ўз навбатида эса, алифбо масаласида бизлар билан фитратчилар ўртасида келишмовчилик пайдо бўлди. Аммо бунинг сиёсий ҳолатларга дахли йўқ эди.

Мен афгон консули Гулом Жайлоний олдига борганим ва у билан ўзимнинг Афғонистонга кетишим ҳақида гаплашганимни Миён Бузрук Солиховга айтган эдим. Миён Ўзбекистонга қайтиб келганидан афсусланиб гапирди ва имконият бўлса яна Афғонистонга ўтиб кетиш хоҳиши борлигини айтди. Унинг ўзи айтишича, у афгон ҳукумати рухсати билан Хиндистонга бориб, кейин у ердан Туркияга, Истамбулга ўтади... [52].

Афғон консули билан гаплашишдан мақсадим ўзим ва менга яқин бўлган кишилар, масалан, Салимхон, Миён Бузрук, Муротхўжа, Саидкамолхон, Мирсоат Мирзокиров, Мухаммадрасул домла, умуман, 10—15 кишининг Афғонистонга ўтиб кетиш хоҳишини амалга ошириш бўлган эди. Консул билан гаплашганимда фақат Салимхон билан Миён Бузрукни тилга олган эдим. Бошқалар ҳақида эса ҳеч нима демадим, чунки булар эртами кеч у ёққа кетишга мажбур бўлар эди. Консул Кобулга хат ёзиб, хат олишга ҳатто Афғонистонда ўқитувчи бўла оладиганларга махфий равишда рухсатнома (виза) беришга ваъда берди. Консул билан бўлган музокара натижасини мен фақат Миёнгагина айтдим. Кобулдан жавоб келишини кутишга қарор қилдик. Бачи Соков исён кўтариши муносабати билан бизда Афғонистонга кетиш орзуси йўқолди, аммо Омонулла ҳукумати қайта тиклансагина ўз ниятимизни амалга ошириш умидида бўлдик...

Консулнинг моддий жихатдан қўллаб-қувватлаши тўғрисида: охириги пайтларда ҳеч қандай қўмак бўлмайди. Фақат шуни айтиш керакки, консуллик ходими Мансурхон мени таништирган консул ўрнига келган янги консул 1923 йилнинг охирида мендан миллий фаолият аҳоли ҳақида сўради ва Афғонистондан моддий ёрдам келиши мумкинлигини маълум қилди. Мен унга фаолият давом этиши учун энди одамлар ҳам, маблағ ҳам йўқ. Қўшни давлатлардан бирортаси ҳам бизга ёрдам беришни ҳаёлига келтирмайди, дея қулим-сираб қўшиб ҳам қўйдим. Шундан кейин у агар илтимос қилинса, Кобулдан моддий ёрдам келиши мумкинлигини баён қилди.

Бу суҳбат ҳамда афғонларнинг ёрдам бериш ваъдаси тўғрисида мен Саидносир Миржалиловга (назарим-да Толибжон Мусобоевга ҳам) айтдим, шунингдек Сайидвали семизнинг уйида 1924 йилида Убайдулла Хўжаев, Саидносир, Толибжон, Шаҳоб Нишон ва бошқалар иштирокида бўлган йигилишида ҳам гапирдим, катнашганлар рўйхати сизларда ҳам бор...

1930 йил 4 январь

«ИТТИХОДИ МИЛЛИЙ» ТАШКИЛОТИ

1) 1919 йил январь воқеасидан кейин маҳаллий зиёлиларнинг бир қисмида шўро ҳукуматининг мустаҳкамланиб яшаб қолишига ишонч ҳосил бўлди. Улар Туркистон халқини куллик ва жаҳолатдан факат коммунистик ташкилот ёрдамидагина озод қилиш мумкин деган фикрга келади. Зиёлилар орасида мана шундай ишонч бўлганлиги сабаб «Иттиҳод ва тараккий» («Иттиҳоди тараккий») ва унинг ўрнини босган «Бирлик» ҳам тарқалиб кетади.

Шу билан бир каторда маҳаллий зиёлилар орасида юқоридаги ишончга қўшилмай, бирорта қандайдир яширин ташкилот тузиш иштиёқида юрганлар ҳам бор эди. Зиёлиларнинг бу гуруҳи бошида Садриддинхон ва бир неча турк офицерлари бўлиб, улар бир неча бор менга комфиркага қирганлигимни тана қилган ҳолда мени янги ташкилот тузилишида қатнашишга таклиф қилдилар.

Мен бу пайтда комфиркада жуда ҳам берилиб ишлаётган эдим. Шунинг учун ҳам мен уларнинг таклифига тахминан қуйидаги руҳда рад жавобини бердим: «Агар сизлар мени миллатчи деб тан олсаларингиз, сизларга шундай деб айтманки, коммунизм менимча миллат ва халқнинг эҳтиёжига тўла жавоб беради. Мен энди миллат ва халқнинг қўпчилигини ташкил этувчи қамбағал ва меҳнатқашлар манфаати учун ишлашни афзал қўраман. Мана шу мақсадни деб мен комфирка-га қирдим. Бошқа ҳеч қандай ташкилотга эҳтиёж йўқ деб биламан».

Уларга мен шу мазмунда жавоб бердим ва бир неча митингларда шу маънода нутқ сўзладим. Ўша вақтда «Шарқни озод қилиш» жамиятида ҳам унчалик фаол бўлмадим, факат унинг бир икки умумий йиғилишидагина қатнашдим ҳолос.

У пайтда менинг муҳим хизматим Халқ маорифи комиссарлигида эди. Шунингдек, Мусулмон бюроси (РКП(б) Мусбюроси) ва ўлка қўмитаси (қрайком) мажлисларида фаол қатнашардим. Маҳаллий коммунистларга П. А. Кобозев раҳбарлик қилади. У ҳар доим бизга (маҳаллий аҳоли коммунистларига) шундай деб айтарди: Туркистон Шарқ дарвозаси, у орқали бошқа шарқий мамлакатларга инқилобий қайфият олиб кириш мумкин бўлади. Шунинг учун ҳам Марказ Туркистонда алоҳида шарқий сиёсат деб номланувчи сиёсат олиб боришни ўйламоқча ва ҳатто у зарурият бўлса, бу ерда Таъсис қурултойини чақириши ҳам мумкин. Бу тўғрида Кобозев VIII қурултойда маҳаллий аҳоли вакилларида миллий гуруҳ деб номланган гуруҳни тузиб, уни ўзи бошқарган эди. Ўрт. Кобозевнинг бу раҳбарлиги сабаб маҳаллий зиёлиларда Туркистонда мухтор давлат тузилиши ва уни бошқа шарқий мамлакатларга намуна бўлишига маълум даражада ишонч ўйғонади. Бунга қарши бўлган (Қазақов ва Успенский қаби) овруполикларни маҳаллий зиёлилар мустамлақачилар деб атайди.

Қурултойдан сўнг Рисқулов ва Саъдуллаҳўжа Турсунҳўжаев ҳукумат раҳбари бўлиб қолади. Марказдан ўрт. Элиава раислигида Туркистон иши бўйича махсус комиссия (Турккомиссия) қелди.

Бизларнинг фаолиятимиз кейинчалик Туркистонни Турк жумҳурияти деб номлаб, мухториятни кенгайтиришга, давлатни маҳаллийлаштиришга, бошқача айтганда Кобозев қўрсатма (директива)ларини тўлалигича ҳаётга тадбиқ этишга қаратилди.

Бирок Рисқуловчиларга ҳужум бошланиши билан бу сиёсатнинг умри жуда қисқа бўлди. Ҳужум Қазақов, Успенский қаби мустамлақачилик қайфиятидаги қишиларнинг фаолияти билан боғлиқ эди. Натижада Рисқулов ўз лавозимини ташлаб, Марказга арз қилишга қарор қилди.

Рискулов ва Низомиддин Хўжаев Москвага бориб, у ердан бутунлай енгилб кайтди. Бокудаги Шарк халклари курултойида Рискулов бу масала тўғрисида Зиновьевга мурожаат килади. У эса бу ишни кўриб чиқишни Москва ихтиёрига ташлайди. Рискуловлар ўз ловозимларидан кетгач, мен ҳам Бокудан келишим билан ишдан бўшатилиб, Бухорога командировка килиндим. Бу хатти-харакатни эса маҳаллий зиёлилар мустамлакачилик кайфиятидаги овруполикларнинг галабаси деб баҳолади. Мана шу муносабат билан маҳаллий зиёлилар кун сайин «Иттиход ва тараккий» ташкилотини тузиб, овруполикларнинг мустамлакачиликка интилишларига қарши курашиш зарурлигини ҳис эта бошлайди.

Биз Бокуда бўлган пайтда Тошкентга Турккомиссиянинг янги раиси Сафаров келди. У ҳам Рискулов ва унинг тарафдорларига бўлган олдинги (салбий) муносабатни ўзгартирмади. Бу ҳолат маҳаллий зиёли ва коммунистларнинг коммунизмдан кўнглини совутди. Худди мана шу пайтда Бухорода, Тошкентда «Иттиходи миллий» ташкилот ташкил топганлиги тўғрисида гап тарқалди. Бу тўғрисида Тошкент марказидан кўпгина хатлар олинди. Бизлар, яъни Бухородаги туркистонликлар ташкилот марказини Тошкентдан Бухорога кўчиришга ҳаракат қилдик. Шу сабабдан Тошкент билан муросамиз келишмай қолди (Бу тўғрида мен олдинроқ батафсил ёзганман). Мен «Иттиходи миллий» (баъзан «Миллий иттиход» деб ҳам аталади) қачон қандай пайдо бўлганлиги тўғрисида қамолка олинганим (1921 йил) ва ундан овоз бўлганимдан кейинги пайтда баъзи бир маълумотларга эга бўлдим.

«Иттиходи тараккий» ва «Бирлик» тарқалиб кетгач, уларнинг раҳбарлари бизлардан ажралиб қолади. Бизлар 8-курултойда миллий гуруҳни тузиб, Қазақов ва бошқалар билан кураш олиб бораётганимизда уларнинг ўзлари «Иттиходи миллий»ни ташкил этди. Унинг марказида дастлаб Муҳаммадбей, Сулаймон Сами ва Садриддинхон бўлган. Бу ташкилот устави олдинги «Иттиходи тараккий» уставининг айнан ўзи эди. Фақат унинг номигина ўзгарган ҳолос (собик «Иттиходи тараккий»нинг устави, қарорлари ва рўйхати Садриддинхонда эди).

Улар янгитдан қабул қилинаётган қишиларга, ташкилот тарқибига «Иттиходи тараккий»нинг ҳамма собик аъзолари, 8-курултойда миллий гуруҳга қирган делегатлар, хатто Рискулов ва Қобозев ҳам қиради деб айтар эди. Ташкилот аъзоларининг тартиб сони мингдан ортиб кетди. Рискулов ҳуқуматдан кетганича ташкилот шу ҳолатда иш олиб боради. Унинг фаолияти асосан аъзолар сонини кўпайтиришдан иборат бўлди.

Рискуловдан кейин улар ташкилот уставига бироз ўзгартириш қиритди. Марказий кўмита аъзоларининг сони 5 тагача, вилоятларда эса 7 тагача кўпайтирилди. Аъзолик сафига фақат тараккийпарварларгина эмас, ҳамма хоҳдовчилар қабул қилинди.

Бизлар Бухорога сафарбар (командировка) қилингандан кейин улар ташкилот ҳақида хабар беришни лозим деб топади ва бизларнинг ёрдамимизда унинг Бухоро бўлимини ташкил этишга ҳаракат қилади.

Маълумки, бу ердагилар бўлимини очиш ўрнига ташкилот марказини Тошкентдан Бухорога кўчириш иштиёқида бўлади, муҳр, устав ҳақида шов-шув кўтаради.

Бизнинг ташкилот марказини Бухорога кўчириш тўғрисидаги таклифимиз асосида Тошкент марказчилари орасида қарама-қаршилиқ пайдо бўлади. Турклар марказини Бухорога кўчириш тарафдори бўлса, Садриддинхон бунга қарши бўлади. Охир-оқибатда бу ажралишга олиб келади. Сулаймон Сами ва Муҳаммадбей ташкилотдан чиқади. Шундан сўнг ташкилот бошида биргина Садриддинхоннинг ўзи қолади ва ўзича иш олиб боради.

Босмачилар билан алокани тиклайди, Каримов билан бирга ўша машхур хатни ёзади. Бошқача айтганда контрреволюцион йўлга киради. Атрофидаги кишилар масалалар мухокамасида иштирок этмасдан, унинг буйругини тўғридан-тўғри бажарар эди. Буни у Москва ва Бухородаги марказий органлар номидан амалга оширади. Бухорода (Туркистон миллий бирлиги — Марказлар маркази) марказий кўмита ташкил топгач, у Тошкент марказини Бухорога кўчириш так-лифи билан чиқади. Бирок у бунга ҳам бўйсинмайди, устав ва мухрни ташкилот иши фош бўлиб, ярим йўлда қолиб кетишидан хавфсираб, Бухорога юбормайди...

1921 йилдаги бостирма (облава) пайтида у (Садритдинхон) ўзи ташкил этган босмачиларга қочиб кетади. Суд бўлганидан сўнг у камокда бўлди. У ердан яна босмачиларга, ундан сўнг эса хорижга, Эронга ўтиб кетади. Хозир ҳеч ким унинг тўғрисида ҳеч қандай, тирик ёки ўлик эканлиги ҳақида аниқ маълумотга эга эмас. «Иттиходи тараккий»нинг факат устави бўлиб, дастури йўқ эди. «Иттиходи миллий»нинг алоҳида дастури бўлмаса-да, факат уставга суянган. Унинг марказий кўмитасида турклар ҳам бўлган. Алоҳида махсус дафтарда берилган топшириқлар қайд қилинса, иккинчи дафтарда эса ташкилот аъзоларининг исмлари ёзилиб, улар номерлар билан белгиланади.

Турклар кетганидан кейин ҳамма иш унинг (Садритдинхон) кўлига ўтади. Шундан кейин у дафтарни тўлдириб борган, бормаганини ҳеч ким билмайди. Шунингдек, у қочокли даврида ташкилотнинг дафтари ва мухрини нима қилганлиги ҳозиргача ҳам аниқ эмас. «Иттиходи тараккий» нима учун «Иттиходи миллий» деб номланганини мен шу вақтгача ўйлаб кўрмаган эканман. Энди ўйласам унинг сабаблари қуйидагилардан бўлган бўлса керак:

1. Ўша ташкилот пайдо бўлаётган пайтда қурултойда миллий гуруҳ ташкил топган эди. Шу гуруҳ номи остида никобланиш ва ўзларида уларга ташкилотнинг қурултойдаги вакиллари деган тушунчани билдириш мақсадида «Иттиходи миллий» номини олган бўлишлари мумкин.
2. Садритдинхон дин ва исломпарасат бўлган. Балким, унинг таъсирида бўлган ўзбек, қозок, қирғиз, туркман ва тожикларни бирлаштириш мақсадида ташкилот номи «Иттиходи миллий» («Миллатлар уюшмаси») деб аталганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас.
3. Мухаммадбей Туркиядаги усмонпарастлик оқими тарафдори бўлган. Меним эшитишимча, у туркпарастлар ва туранпарастлар норози бўлиб, бир неча туркий бўлмаган, яъни яҳудий, арман, араб ва грек миллатларини бирлаштирувчи усмонлилар давлатини Туркия номи билан аташ тўғри бўлмайди деб айтган. Шу сабабдан ҳам, у кишининг таъсирида Туркистонда яшовчи қозок, қирғиз, ўзбек, туркман, тожик, рус ва яҳудийларни бирлаштириш мақсадида ташкилот «Иттиходи миллий» деб номланган бўлиши мумкин.

Умуман, «Иттиходий миллий»ни «Иттиходий тараккий»га айнан ўхшаш, факат маҳаллий тараккийпарварлардан иборат бўлган, эски маиший турмуш ва мустамлақачиликка қарши мақсадда бўлган ташкилот деб аташ ҳам унча тўғри эмас. Аслида у жуда кенг мақсадни кўзлаган...

давоми бор...

